

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

Књига XXVI

Book XXVI

ETHNO-CULTURAL ANNALS

for the study of the culture of eastern Serbia and the adjacent areas

EASTERN SERBIA AS AN INSPIRATION AND RESEARCH CHALLENGE **a collection of works in honor of** **Prof. Dr. Sreten Petrović**

Editors

Vojislav Filipović

Ivica Todorović

Editorial Board

Mihaj Radan (Romania), Mirko Blagojević, Milina Ivanović Barišić,
Gordana Blagojević, Dragan Žunić, Stanka Janeva (Bulgaria),
Vladimir Petrović, Aleksandar Bulatović, Aleksandra Papazovska
(Macedonia), Irena Ljubomirović, Zoran Vučić, Nina Aksić, Ana Savić-
Grujić, Slaviša Milivojević, Žarko Veljković, Ognjen Mladenović

Svrljig

2023

Књига XXVI

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

за проучавање културе источне Србије и суседних области

ИСТОЧНА СРБИЈА КАО НАДАХНУЋЕ И ИСТРАЖИВАЧКИ ИЗАЗОВ

зборник радова у част
проф. др Сретена Петровића

Уредници

Војислав Филиповић

Ивица Тодоровић

Редакција

Михај Радан (Румунија), Мирко Благојевић, Милина Ивановић
Баришић, Гордана Благојевић, Драган Жунић, Станка Јанева (Бугарска),
Владимир Петровић, Александар Булатовић, Александра Папазовска
(Македонија), Ирена Љубомировић, Зоран Вучић, Нина Аксић,
Ана Савић-Грујић, Славиша Миливојевић, Жарко Вељковић,
Огњен Младеновић

Сврљиг

2023

УДК 008:39(082.1)

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

*Зборник је покренут 1995. године на иницијативу проф. др Сретена Петровића
и Етно-културолошке радионице Сврљиг*

Издавач: Центар за туризам, културу и спорт, Боре Прице 2, Сврљиг

За издавача: Драган Савић

Рецензенти: др Ана Савић-Грујић, академик др Јелена Јовановић, др Милина Ивановић Баришић, др Јована Бајовић Јоксимовић, др Александра Павићевић, др Тајјана Трајковић, др Биљана Савић, др Ивица Тодоровић, др Александар Булатовић, др Александар Капуран, др Владимир Петровић, др Војислав Филиповић

Припрема и штампа: Галаксијанис, Ниш

Тираж: 150

ISBN 978-86-6233-555-5

СРЕТЕН ПЕТРОВИЋ И *TIMACUM MAIUS*

Владимир П. Петровић

Балканолошки институт САНУ

Војислав Филиповић

Археолошки институт, Београд

e-mail: arheolog@sbb.rs / vfilipov1@gmail.com

Апстракт: *Наше пријатељство са проф. др Сретеном Петровићем датира још из времена када на простору села Нишевац, локалитета за који ће се показати да представља римску станицу Timacum Maius, нису ни започета археолошка ископавања. Уз његову велику подршку и савете, археолошка екипа истраживала је простор Сврљига више од једне деценије, изнедрила неколико значајних књига, а бројне чланке и излагања промовисала како у Србији, тако и у иностранству. Барем пола деценије пројекат је имао међународни карактер, с обзиром на то да су ископавања вршена са угледном институцијом из Француске, а већи број иностраних и домаћих студената узео је учешће на овим ископавањима.*

Кључне речи: *Сврљиг, Сретен Петровић, археологија, Timacum Maius, истраживање.*

Abstract: *Our friendship with Prof. Dr. Sreten Petrović dates back to when archaeological excavations had not even begun in the village of Niševac by Svrljig. This site will be the Roman station and settlement of Timacum Maius. With his great support and advice, the archaeological team explored the area of Svrljig for more than a decade, produced several influential books, and promoted numerous articles and presentations in Serbia and abroad. The project had an international character for at least half a decade, given that the excavations were carried out with a reputable institution from France and many foreign and domestic students participated in the field research.*

Key words: *Eastern Serbia, Svrljig, Sreten Petrović, archaeology, Timacum Maius, research.*

Аутори овог текста упознали су проф. др Сретена Петровића у време када су започињали своја археолошка истраживања на територији Сврљига, током прве деценије XXI stoleћа. До тада, проф. Сретен био нам је познат као велики самопрегалац и истраживач источне Србије, али и инспиратор и *spiritus movens* за истраживаче из других дисциплина којима је давао професионалну подршку за истраживање сврљишког краја. Још од 1985. године, када је на његов предлог, група сврљишких интелектуалаца започела свој рад на пројекту Културна историја Сврљига, па до оснивања Етно-културолошке радионице 1994. године и 8 међународних скупова који су изнедрили Етно-културолошки зборник, проф. Сретен се, поред осталих дисциплина, често сусретао са бројним археолозима, које је покушавао да привуче да нека од својих истраживања изврше баш на простору Сврљига. Истини за вољу, треба поменути да су археолошка ископавања Преконошке пећине извршена 1985. године у склопу пројекта Одбора за крас и спелеологију САНУ уз финансијску помоћ тадашње СО Сврљиг, али су она била део ширег пројекта истраживања пећинских станишта на територији Србије, те се не би могла рачунати као циљано истраживање сврљишке области. Захваљујући поменутиим контактима, и, наравно, пријатељствима са појединим археолозима, у II тому Културне историје Сврљига – Језик, култура и цивилизација из 1992. године, неколико археолога (др П. Петровић, мр Весна Димитријевић и Звонимир Калуђеровић) дало је своје прилоге о археолошким сазнањима и материјалу са територије Сврљига. Неколико година касније, 1997, проф. Сретен успео је да се договори са тадашњим општинским руководством и др Петром Петровићем, тадашњим директором Археолошког института, да се започну археолошка ископавања на простору села Нишевац, месту на којем су поједини истраживачи и путописци претпостављали да се могу налазити остаци римског *Timacum Maius*-а. На жалост, неочекивана и изненадна смрт овог вредног археолога довела је до тога да се на археолошка ископавања морало чекати још барем једну деценију.

За то време, проф. Сретен у појединим својим делима бавио се проблемом убикације оба *Timacum*-а, посебно у свом делу Успон Сврљига (2006), где на почетку каже: „Подухватам се нимало лаког задатка да покушам, макар и само у назнакама, одговорити на питање где су се могле налазити две станице *Timacum maius* и *Timacum minus*... Пред нама је проблем који већ више од века и по занима археологе, историчаре, антропогеографе, чак и лингвисте.... Како професионално не припадам кругу историчара али ни археолога, мој је задатак веома скроман. Покушаћу да систематизујем прикупљене резултате досадашњих истраживања, са намером да кажем коју реч о изложеним већ аргументима...”

У тих, непуних 20-ак страна, проф. Сретен лепо је изложио сва досадашња мишљења о позицији *Timacum*-а и анализи локалитета у Нишевцу, али и Сврљиг града и на неколико страна предочио у чему је главни проблем досадашњег схватања позиције ова два насеља и, делимично компликовано за поимати,¹ понудио

¹ Петровић 2006: 25-27.

коначно решење. Но, када се Сретенев текст пажљиво прочита, разложи и, на неки начин поједностави, ради се о томе да је овде реч о тако рећи Горњем и Доњем Тимоку, а не о неким Већим и Мањим насељима. Стога би локалитет у Нишевцу, који се налази узводно од Равне, свакако требало третирати као нешто што је Горње у односу на *Timacum Minus*. Овако интерпретиран рад послужио је и ауторима ових редака да Горњи Тимок потраже тамо где су га смештали многи претходни истраживачи, па и сам проф. Сретен – у плодној долини данашњег села Нишевац, непосредно пред почетак клисуре Сврљишког Тимока.

Два релативно млада археолога, аутори овог текста, на успону каријере, водили су се знаковима које су видели јасно и путоказима претходних истраживача проф. др Петра Петровића и проф. др Сретену Петровића. Уз свесрдну помоћ ерудите и великог локалпатриоте, врсног нумизматичара и заљубљеника у културну баштину свог краја, будућег колеге и пријатеља, Славише Миливојевића настао је тим предодређен за велике успехе. Ничег не би ни било те 2008. године да и академик Никола Тасић није пристао да љубазно помогне сан двојице младих истраживача и финансијски подржи из средстава Фонда САНУ неизвесну, али заводљиву причу о дубокој прошлости Сврљишке области.

НАША ИСТРАЖИВАЊА У НИШЕВЦУ

Добро је познато у археолошкој науци да је римска итинерарска саобраћајница *Lissus – Naissus – Ratiaria* (Јеш – Ниш – Арчар) трансверзалним путем повезивала јадранску обалу и Подунавље, преко области централног Балкана и древног града *Naissus*-а. Она је представљала најкраћу везу престонице Царства са дунавском границом, уколико имамо у виду маритимну комуникацију између италске луке *Brundisium* (Бриндизи) и *Lissus*-а (Јеш). Наиме, од самог Рима могло се *via Appia*-ом стићи до *Brundisium*-а (Бриндизија) одакле се прелазило на лађе пут балканског полуострва. Надаље је римски пут водио дримском долином и брдовитим областима данашње Албаније и Србије, пре свега Косова и Метохије, до нишке котлине и античког *Naissus*-а (Ниш). Потом, је траса пута пратила долину реке Тимок и скретала североисточно преко превоја Кадибогаз на Старој планини пут крајњег одредишта у Трајановој колонији *Ratiaria*-ји, данашњем Арчару на Дунаву у Бугарској. У временима римских освајања и консолидације границе на дунавском лимесу овај римски пут имао је доминантно војни карактер услед проласка трупа и логистике у правцу Дунава. Развојем рударских активности на подручју провинције Горње Мезије, ова важна саобраћајница задобија економски, односно трговачки карактер услед извоза минералних сировина.

На сектору од *Naissus*-а до *Ratiaria*-е, Појтингерова табла (*Tabula Peutingeriana*), познати римски итинерар из IV века, бележи следеће стани-

це: *Naisso XXVII Timaco Maiori X Timaco Minori XXVII Conbustica XXVII Ratiaria*.²

Питање утврђивања положаја станица *Timacum* (Maius и Minus) није било до краја научно разрешено, те је циљ нашег археолошког рада у Сврљишкој области представљао покушај, да на основу резултата првих правих археолошких истраживања на подручју села Нишевца надомак Сврљига, поткрепимо раније теоријски изнету претпоставку, да би се управо на том месту могао налазити римски Тимакум Мајус.³ Наиме, Тимакум Минус могао би се са извесном лакоћом убицирати на простору села Равна, северно од Књажевца, где је у значајнијој мери археолошки истражен римски војни логор II кохорте Дарданаца (*cohors II Aurelia Dardanorum*), сегмент цивилног насеља и некропола. Ситуација са убицирањем положаја Тимакум Мајуса знатно је комплекснија али се након десетогодишњих археолошки истраживања Балканолошког института САНУ у Нишевцу, крај Сврљига, данас, са великом извесношћу, може закључити да се баш ту налазио Тимакум Мајус. Убикација станица Тимакум Мајус и Тимакум Минус подразумевала би промену у дистанцијама између Наиса и Тимакум Мајуса, односно Тимакум Мајуса и Тимакум Минуса на Појтингеровој табли. Ради се, наиме, о пребацивању десетице са трасе Наисус – Тимакум Мајус на трасу Тимакум Мајус – Тимакум Минус. Подаци са табуле у овако ревидираном облику гласили би на следећи начин: *Naisso XVII Timaco Maiori XX Timaco Minori XXVII Conbustica XXVII Ratiaria*. Дакле, на овај начин подаци из Табуле би се поклапали са фактичким стањем на терену, те би Тимакум Мајус био удаљен XVII римских миља (око 25 km) од Наиса, док би растојање Тимакум Мајус – Тимакум Минус износило XX римских миља (око 30 km). Према томе, станица Тимакум Мајус би се имала налазити на простору Нишевца и Сврљиг-града, док би велико и добро истражено римско насеље и војни логор Равна представљала Тимакум Минус. Поступак ревидирања података из табуле, није усамљен. Наиме, и други истраживачи прибегавали су сличним подухвати-ма, онда кад су разумели да подаци са табуле не одговарају фактичком стању на терену. Римски итинерар доживео је низ преписа до коначног облика који је нама познат. Притом је свакако долазило до случајних грешака и у називима станица и у дистанцијама.

Занимљива је и теорија коју је проф. др Сретен Петровић изнео по питању значења придева у компаративу „минус“ и „мајус“, уз називе топонима Тимакум. До скоро се сматрало да се ради о већем (мајус), односно мањем (минус) Тимоку. Професор Петровић је сасвим умесно приметио и то смело изнео као претпоставку, коју ми као аутори у потпуности прихватимо, да се овде ради о доњем (минус) и горњем (мајус) Тимоку, што би у потпуности одговарало географским одликама терена, односно конфигурацији тока реке Тимок. Заиста, у горњем току Тимока,

² Miller 1916; TIR, K-34, Naissus.

³ Petrović, Filipović 2008: 29-43 са старијом литературом.

где је и рељеф на вишој коти надморске висине, био би Тимакум Мајус, а у доњем току реке смештен је Тимакум Минус, уколико прихватимо сада сасвим извесну и археолошки потврђену хипотезу о положају оба римска топонима у односу на хидроним. Тако би значење оба назива било Горњи Тимок (Тимакум Мајус) и Доњи Тимок (Тимакум Минус).

Током јула месеца 2008. године, извршена су прва краткотрајна археолошка ископавања на подручју античког локалитета Калница код села Нишевац, са циљем да се утврди будући потенцијал шире области Сврљига за систематска археолошка истраживања налазишта из прото и раноисторијског периода, у организацији Српске академије наука и уметности, Балканолошког института САНУ и Завичајне музејске збирке из Сврљига. Наредних година, све до 2018. године одвијала су се у низу археолошка истраживања у сарадњи са партнерском институцијом из Француске, Универзитетом Мишел де Монтењ (*Université Bordeaux Montaigne*) и Институтом Озонијус из Бордоа (*Institut Ausonius*). Француски истраживачки тим предводио је професор емерит Фрасис Тасо, чувени истраживач и добар познавалац Балкана у римској епоси.⁴ Теренска истраживања пратила су бројна учешћа на међународним научним симпозијумима, гостујуће професуре и публикације на француском, енглеском и српском језику. Такво прегнуће чињено је из потребе да се ова значајна научна тема и резултати истраживања представе широј, међународној јавности али и да се смело постављене хипотезе о убикацији Тимакум Мајуса додатно научно провере.⁵

На основу свих досадашњих истраживања и научних разматрања постаје јасније да би се под појмом Тимакум Мајус имало сврстати неколико локалитета у Сврљишкој котлини и на њеним ободима, који заједно чине један хронолошки разуђен комплекс. Ради се, наиме, о већем броју локалитета о којима ће у даљем тексту подробније бити речи. Ипак, за најстарије римско насеље, станицу на римском путу и потоњу агломерацију Тимакум Мајус, у ужем смислу, свакако би се могао везати локалитет Калница, у атару села Нишеваца.

Вратимо се на овом месту подацима о археолошким локалитетима, који скупно чине комплекс Тимакум Мајуса:

⁴ Пројекат археолошких истраживања локалитета Тимакум Мајус вршио је Балканолошки институт САНУ, уз финансијску подршку Министарства културе и информисања Републике Србије, Општине Сврљиг и Центра за туризам, културу и спорт у Сврљигу. Руководели тим пројекта чинили су: др Владимир П. Петровић, Балканолошки институт САНУ и др Војислав Филиповић, Археолошки институт у Београду, у сарадњи са Славислом Миливојевићем, руководиоцем Завичајне музејске збирке у Сврљигу. Од 2013. заједнички га спроводе Институт за балканске студије и Бордо Аусонијус институт у оквиру српско-француског истраживачког пројекта.

⁵ Petrović, Filipović 2008: 29–43; Petrović, Filipović 2009: 25–30; Petrović, Filipović, Milivojević 2012: 73–112; Petrović, Filipović 2013: 35–50; Petrović, Filipović, Luka 2014: 97–142; Petrović, Filipović 2021: 151–157.

Локалитет Сврљиг-град

Стара тврђава Сврљиг-град, уз коју се налазе и остаци трасе римског пута, налази се на левој обали Тимока, на високој стени изнад ушћа речице Белице. Приступ граду је могућ једино из правца северозапада, уском стазом којом се долази до вештачки проширене пукотине у природној стени, одакле се и улази на плато утврђења. Ка истоку, одсечена провалијом дубине око 100 m, налази се стена Облик са које такође потичу бројни налази покретног археолошког материјала, али и античке опеке.⁶ Са утврђења и простора подно њега откривен је значајан сегмент покретног археолошког материјала који чини значајан сегмент данашње колекције Завичајне музејске збирке у Сврљигу. Археолошки материјал и нумизматички налази сведоче о дуготрајном и непрекинутом коришћењу овог простора, у периоду између VIII века пре Христа све до XIX века. Са утврђења потиче и жртвеник посвећен Хери Сонкетени, опредељен у средину I века после Христу.⁷ Утврђење, засигурно, чини целину са античким насељем у Нишевцу са којим је било повезано поменути римским путем чији су остаци до данас очувани. Ради се о готово најдужој брдској деоници једне главне римске комуникације, која је до данас сачувана на тлу Србије.

Локалитет Плужина

Локалитет Плужина, налази се јужно од истоименог села, на мањем узвишењу, око 1.5 km западно од античког насеља у Нишевцу. Данас се на налазишту виде већи обрађени камени блокови и ситнији ломљени камен, који формирају структуру мањег квадратног облика. На локалитету и у околним њивама налазе се уломци античке и средњовековне керамике. У близини Плужина откривен је 1934. године миљоказ од кречњака из времена императора Требонијану Галу (251-253. година после Христу).⁸ Овај миљоказ је пронађен *in situ*, на деоници Наисус–Тимакум Мајус, римског пута Наисус–Раџијарија, те као такав прецизно убицира трасу поменуте комуникације.

Локалитет Нишевац – Тимакум Мајус

На овом простору су још од средине XIX века поједини истраживачи убицирали Тимакум Мајус, а за ову тезу нарочито су се залагали Каниц⁹ и Драгашевић.¹⁰ П. Петровић, који се убикацијом оба Тимакума (*Timacum Maius* и *Timacum Minus*) бавио неколико деценија, у бројним студијама такође указује на могућност да се

⁶ Филиповић 2006.

⁷ Петровић П. 1992:132; *IMS* IV: n° 62.

⁸ *IMS* IV: n° 127.

⁹ Каниц 1986: 350.

¹⁰ Драгашевић 1887: 53.

управо у Нишевцу налазио Тимакум Мајус.¹¹ Исто тако, географ М. Костић наводи да су у Нишевцу, поред Тимока, 1956. године откопани остаци римских терми.¹²

Сам локалитет Нишевац – Тимакум Мајус налази се на потесу између реке Калнице и леве обале Сврљишког Тимока, али и на његовој десној обали, на простору званом „Селиште“. Налазиште је смештено у плодној и равној долини Тимока надморске висине између 350 и 360 m, а са свих страна заклоњен је брдима висине преко 420 m. Долазећи путем из правца модерног Сврљига, први видљив објекат регистрован је са леве стране, у источном подножју брда Гравиште на потесу званом „Базилика“. Реч је о већој грађевини зиданој од камена и опека римског формата. Горепоменуте терме налазе се на левој обали Тимока, преко пута брда Малушница, са десне стране данашњег пута Сврљиг–Нишевац који пресеца локалитет. Приликом рекогносцирања јужно од Малушнице, на потесима Беловина и Селиште, регистровани су такође уломци античке керамике и неколико нумизматичких налаза који се могу определити у период III и IV века. Из Нишевца такође, потиче и жртвеник посвећен Јупитеру датован у период почетка III века по Христу,¹³ а вероватно је откривен у самом римском насељу или у његовој непосредној околини. Са леве обале Тимока и са обала Калнице потичу бројни налази разнородних покретних археолошких предмета, а на основу римског новца може се рећи да је овај део насеља формиран још од I века после Христа и да показује непрекинут континуитет до IV века после Христа. Првобитно насеље вероватно је настало на левој тераси Тимока, док се током III и IV века проширило и на његову десну обалу.

Римско насеље у Калници треба посматрати као целину са оближњим утврђењем, Сврљиг-градом, које се налази на око 4 km северно од Калнице, како смо већ навели. Имајући у виду све до сада поменуте чињенице и питања, на локалитету Калница извршена су археолошка ископавања мањег обима. Сондажна истраживања извршена су на левој обали Тимока, око 150 m западно од његовог данашњег тока.

Регистровани су остаци римске комуникације Наисус – Рациарија, на дубини од само 10 до 15 cm од површине, која се пружа правцем југозапад – североисток, а потврђена је и на површини њива у истом смеру, према Тимоку. Ради се о површинском нивоу, односно коловозу (*summum dorsum*) једне од главне комуникације која је пролазила кроз насеље Тимакум Мајус. Саобраћајница је оивичена и ограничена каменим зидовима у виду ивичњака док је коловоз по свој прилици био покривен правилно наслаганим слојем крупног плочастог камена испод кога се налазио дренажни стратум шљунка и ситних речних облутака. Материјал од кога је комуникација у насељу изграђена потиче из непосредне околине. Важно је напоме-

¹¹ Петровић П. 1968, *Idem* 1976, *Idem* 1992, са комплетном литературом.

¹² Костић 1970: 59.

¹³ Петровић П. 1992: 129; *IMS* IV : n° 62.

нути да се у правцу ове комуникације према Тимоку налази сегмент тока реке где је корито изузетно плитко те се и данас на томе месту лако прелази на другу обалу.

Још 2008. године археолошким истраживањима је регистрован зид римског објекта са керамичким цевима – тубулима, на потесу званом „Базилика“. Овај по многим особинама јединствен римски објекат, са истражене две просторије поседовао је хипокаустни систем загревања подова и зидова. Констатовано је укупно двадесетшест сачуваних, местимично перфорираних, керамичких тубула – цеви кружног пресека испуњених каменим облацима. Тубули су фланкирале канал којим је струјао топао ваздух и спроводили су га у подницу и зидове објекта. Откривено је и ложиште са кога је читав објекат снабдеван топлотом. Наиме, систем подног и зидног грејања функционисао је на следећи начин: керамичке цеви – тубули, кружног пресека, са рупама које су се посебним керамичким чеповима затварале према потреби, биле су испуњене облим ситним каменом који је дуго задржавао и постепено емитовао топлоту. Топао ваздух је у тубуле, затворене са доње и горње стране масивним опекама, продирао кроз поменуте перфорације, кретао се на горе кроз унутрашњост цеви и загревао је подницу објекта. Поједини тубули и то по правилу они који се налазе наслоњени на унутрашње стране спољних зидова објекта нису са горње стране били затворени опекама већ су се у њих усађивале посебно конструисане керамичке цеви, истоветних димензија које су топао ваздух спроводиле у више секторе зидова. Керамичке цеви су биле учвршћене за зидове помоћу посебних гвоздених држача у облику слова „Г“. Овакав вид зидног грејања омогућавао је боље искоришћење топлотне енергије и спречавао је кондензацију при значајним разликама спољње и унутрашње температуре.¹⁴

Преко слоја масивних опека субструктуре поднице у унутрашњости објекта који је прекривао тубуле хипокауста, утврђени су сигнификантни трагови густог, набијеног, водонепропусног малтера који је, како изгледа, заузимао већи простор. Изгледа сасвим извесно да је тако снажан малтер представљао основу басена топле купке, *caldarium*-а, док је завршни слој пода могао бити прекривен раскошним материјалима попут мермера или је можда био украшен мозаиком. Нажалост, завршни хоризонт пода објекта није остао сачуван услед плитке стратиграфије на овом сектору античког насеља, те је стога до данас свакако био изложен бројним девастацијама. У прилог претпоставке о постојању *caldarium*-а сведоче и налази велике количине истопљеног олова у подужном низу, можда оловних цеви које су деформисане услед високе температуре при пожару, приликом уништења објекта.

На основу нумизматичких налаза који указују на време Трајана и Антонина Пија објекат је могао настати у првој половини II века после Христа и био је у употреби све до готских најезди крајем IV века. У прилог наведеном датовању иду и подаци да су слични објекти, са овако посебним системом хипокауста, широм Римског царства настајали у периоду од 150. до 250. године после Христа. С об-

¹⁴ Bouet 1999: 39-66.

зиром на то да је римски пут *Lissus–Naissus–Ratiaria* изграђен у времену римских освајања које се везује I век после Христа,¹⁵ чини се разумним да се римско насеље, чији је сегмент истражени и описани објекат, развило одмах након консолидације лимеса у временима непосредно после изградње саобраћајнице али у уској вези са њом. Објекат сличних технолошких карактеристика са сасвим јединственим елементима хипокауста, цилиндричним тубулима за загревање и подова и зидова објекта, до данас није потврђен на тлу Србије. На дунавском лимесу, као што је то случај са објектом непознате намене у Караташу (*Diana*),¹⁶ као и у бројним, преваходно војним насељима срећу се слични елементи хипокауста као што је то наш случај. Међутим, како се овде изгледа ради о цивилном насељу отвореног типа, у блиској вези са термоминералним изворима Сврљишке бањице и античком саобраћајницом, аналогije треба тражити на тлу околних земаља, на пример на сличним локалитетима као што су Банско-Струмица у Македонији,¹⁷ Баргала у Бугарској¹⁸ и Вараждинске топлнице у Хрватској.¹⁹ Посебан систем хипокауста какав демонстрира објекат суштински је био у вези са карактером саме римске грађевине коју смо у целини истражили. Наиме, према аналогijaма са блиских балканских области не треба искључити могућност да се ради о објекту балнеолошког, односно, јатричког карактера у оквиру насеља, станице на магистралном римском путу. Када је реч о власнику овог објекта свакако треба имати на уму неког имућнијег припадника локалне царске администрације.

Приликом археолошких истраживања 2012 – 2017. године откривен је и истраживан сачувани део римског купатила, терми (*thermae*). Нажалост, један сегмент овог објекта страдао је након мелиорационих радова на левој обали Сврљишког Тимока. Првенствено се приступило чишћењу хипокаустних јама у две просторије терми до поднице хипокаустне шупљине. Утврђени су добро сачувани остаци готово свих елемената хипокауста: хипокаустни стубићи, тубули - керамичке цеви четвртасог пресека, канал префурнијума – ложишта и тубули кружног пресека усађени у зидну масу спољних зидова објекта који су комуницирали са хипокаустном јамом. Пронађени су и бројни покретни археолошки налази попут гвоздених држача тубула у облику слова „Г“, нумизматичких налаза и керамике. Приликом чишћења хипокаустне јаме регистровани су крупни комади хидрауличног малтера који је чинио основу басена наслоњеног на стубиће хипокауста, остаци таванице објекта, уломци четвртасих тубула и комадићи унутрашње зидне оплате објекта са траговима декорације сликане бојом. Укупна површина истраженог хипокауста у две просторије износи 50 m².

¹⁵ Петровић 2007.

¹⁶ Ранков 1980: 56.

¹⁷ Тасева, Секулов 2003: 261.

¹⁸ Белдедоски 2003: 57.

¹⁹ Belančić, Gorenc 1961: 203.

Током истраживачке кампање 2014. године, приликом истраживања терми, догодила се прекретница у односу на досадашња сазнања којима смо располагали. Наиме, није било јасно када су терме биле изграђене. Нумизматички налази које смо пронашли тек донекле су указивали на *terminus post quem* настанка овог значајног објекта. Како то готово по правилу бива, велика открића дешавају се готово случајно. Пред крај истраживачке кампање, у свега неколико дана, пронашли смо девет грађевинских опека са печатним натписима Прве кохорте Крићана (*Cohors I Cretum*) и то у оквиру самих зидова римског купатила. Натписи гласе: *Coh(ors) I Cret(um)*. Ова војна јединица ауксилијарне војске бројала је око 500 војника, пешака и коњаника и настала је у предфлавијевској епоси. На тло провинције Горње Мезије (*Moesia Superior*) премештена је између 78. и 80. године после Христа.

Иначе, Прва кохорта Крићана је, према епиграфским изворима и археолошким сведочанствима, чинила потом важан сегмент Трајанове војске приликом освајања Дакије те је са простора Централног Балкана (Тимакум Мајуса и Наисуса) пребачена преко Дунава на простор новоосвојене и новоформиране римске провинције Дакије што је потврђено у натписима,²⁰ и у војничким дипломама.²¹ Важно је истаћи да нам је указано и на један натпис ове војне јединице који је пронађен у Ледерати (*Lederata* - Рам) на горњомезијском дунавском лимесу, недалеко од Виминацијума, средишта провинције. Наиме, ради се такође о натпису на опеци који спомиње Прву кохорту Крићана, који до данас није био публикован у научној литератури.²² Натпис, на сачуваном сегменту опеке гласи: *Coh(ors) I Cr(etum)*. Опека је, нажалост, оштећена и њен десни крај недостаје. Слова у натпису уоквирена табулом ансатом (*tabula ansata*) веома правилног су облика, а палеографски елементи не противрече раном датовању натписа, у освиту Трајанове дачке кампање, на самом крају I или у првим годинама II века после Христа. Ледерата се налазила на месту које је било веома погодно за прелаз преко моћног Дунава, те се предпоставља да је главнина трупа ушла у Дакију тим правцем који ће непосредно потом постати једна од најважнијих сувоземних римских комуникација између провинција Горње Мезије и Дакије: *Lederata* (Ледерата - Рам) – *Zeugma*? (Банатска Паланка).²³ На овој траси, у ширем смислу, између Виминацијума (*Viminacium* - Костолац – Дрмно) и Тибискума (*Tibiscum* - Жупа), Појтингерова табла бележи следеће станице и њихова међусобна растојања: *Viminacio* X *Lederata* XII *Apo fl(uvio)* XII *Arcidava* XII *Centum Putea* XII *Bersovia* XII *Ahihis* III *Caput Bubali* X *Tivisco*. Значајно је да се напомене да из Банатске Паланке потиче још један натпис на опеци Прве кохорте

²⁰ Апулум: *CIL* III, 1163; Суцидава: *AE* 1975, 726, 2; Банатска Паланка (Караш): *AE* 1912, 78; Дробета: *CIL* III, 1703, 2.

²¹ Ради се о војничким дипломама из 110. после Христа: *CIL* XVI 163 и 114. после Христа: *RMD* IV 226.

²² Petrović, Filipović 2021: 151–157.

²³ Jovanović 2007: 89–90.

Крићана.²⁴ Прелаз преко Дунава у области Ледерате – Рама био је посебно олакшан близином леве, дачке обале и природном речном адом Сапаја која је олакшавала прелаз војске и логистике. Ада Сапаја, нажалост, више не постоји јер је потопљена изградњом хидроцентрале Тердап I и стварањем вештачког језера, па посматрач тешко може данас да разуме сву некадашњу погодност ове позиције иако и у савременом времену на овом месту постоји скела која повезује Централну Србију и Банат.

Изгледа сасвим прихватљиво, на овом степену сазнања, да је Прва кохорта Крићана боравила на подручју Тимакум Мајуса и Наисуса у другој половини I века после Христа те да је премештена на горњомезијски дунавски лимес, у Ледерату, у освит Трајанове дачке кампање како би чинила сегмент римске војске која је освојила нову територију. Потом је одржавала поредак у самој Дакији. Кохорта је враћена у Горњу Мезију под Хадријаном, па је у II и III веку стационирана у Егети (*Egeta* - Брза Паланка),²⁵ када јој је поверена заштита стратешког раскршћа два римска пута: познатог Трајановог лимеског пута који је повезивао утврђења дуж Ђердапске клисуре, пратећи матицу реке и главне итинерарске комуникације која се на потесу између Талијате (Доњи Милановац) и Егете, удаљавала од Дунава и која је пратила јужне падине Мироча, где су се налазиле станице Герулата (*Gerulata*) и Унум (*Unum*).²⁶

Све до наших недавних открића, једини познати натпис који помиње Прву кохорту Крићана, у унутрашњости провинције Горње Мезије, био је јединствени епиграфски споменик из Ниша, римског Наисуса (*Naissus*).²⁷ Латински текст нас обавештава о извесном Тиберију Клаудију Валерију (*Tiberius Claudius Valerius*), ветерану Прве кохорте Крићана, родом из Хијерапитне (*Hierapytna*) на Криту. Овај натпис настао је у последњим деценијама I века после Христа, најраније током Веспасијанове епохе. Ветеран Прве кохорте Крићана је живео крајем I века у Наисусу, по свему судећи пре него што је његова кохота укључена у Трајанов поход на Дакију. Боравак ветерана у Наисусу, у то време, посредно указује на значајан развој града јер је било уобичајено да се војници, након војничке службе, настане у једном од главних центара провинције, недалеко од места где су службовали. Сам Наисус је у то време свакако могао имати војни логор и цивилно насеље, али је на основу значајног броја натписа на опекама Прве кохорте Крићана из објекта купатила Тимакум Мајуса, могуће претпоставити да је она тада барем делом стационирана у Тимакум Мајусу, надомак Наисуса. У том случају би на простору Тимакум Мајуса требало тражити остатке војног утврђења из I века после Христа. Археолошка истраживања оближње тврђаве Сврљишки град могла би крити

²⁴ *AE* 1912, 78.

²⁵ *AE* 1966, 336 = *AE* 1968, 453.

²⁶ Petrović 2015: 274–278.

²⁷ *IMS* IV: n° 34 = *AE* 1964, 262.

одговор на ово питање. Наиме, поред бројних случајних археолошких налаза са Сврљишког града потиче и веч поменути натпис извесног стратега Тиберија Клаудија Теопомпа (*Tiberius Claudius Theopompus*), пореклом из трачке Дентелетике, области око Пауталије (*Pautalia* – Ћустендил), на западу данашње Бугарске. Он је свом локалном божанству, Хери Сонкенете, посветио жртвеник нађен у рушевинама Сврљишког града. Овај споменик се датује између 46. и 54. године после Христа и индиректно указује да је утврђење Сврљишки град било функционално половином I века после Христа. Теопомп се могао наћи у Тимакум Мајусу користећи вициналну комуникацију Ћустендил – Бела Паланка – Нишевац (Сврљишки град) / (*Pautalia – Remesiana – Timacum Maius*), која се у Тимакум Мајусу укрштала са главном трасом од Наисуса према Рациарији, односно, Дунаву.²⁸

Натписи Прве кохорте Крићана из Нишевца – Тимакум Мајуса, који са Сврљишким градом чини целину, сведоче о карактеру, хронологији и историји овог римског насеља. Римска војна јединица могла је бити смештена барем у виду једног деташмана ако не и у целини у Тимакум Мајусу, како би осигуравала значајно раскршће римских комуникација из правца Наисуса и из Пауталије.²⁹ Уосталом, сличним послом боравиће касније и у Ледерати и Егети на Дунаву, како је већ назначено. Тимакум Мајус је могао имати важнију улогу у раној војној историји централног Балкана. Он је могао представљати војну предстражу, односно, одбрану територије Наисуса из правца тимочке долине и североистока. Такав заључак, све је извеснији, након бројних потврда о присуству војника Прве кохорте Крићана у Тимакум Мајусу.

Овим, донекле сумарним приказом нашег истраживачког процеса који је трајао читаву деценију, намера је била да се укаже на значај и величину нашег прегалаштва, које увелико превазилази уско научне оквире. Године 2018. настао је груб крај, као прекид напона, одједном, чини се дуготрајно. Изгубили смо финансирање, подршку, а археолошки послови на терену преселили су се у нагли заборав. Није истражен ни сегмент онога што је била намера јер се сваке године, као кроз трње до звезда, борило да се континуитет истраживања сачува, са чврстим уверењем да би само један прекид у низу кампања могао да буде кобан, те да би сваки нови почетак био претежак.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Аутори су проф. Сретена упознали отприлике 2005, можда и 2006. године у Београду, али су са њим остали у сталном контакту, како би се посао на сарадњи и неким озбиљним плановима за даљи рад на културној тематици Сврљига могао

²⁸ Petrović, Filipović 2013.

²⁹ Petrović, Grbić 2014: 96.

обострано планирати и изводити. Као што се то види на јединој фотографији која се прилаже уз овај рад, проф. Сретен није пропустио прилику да нас посети на нашим истраживањима и да се младалачки и полетно интересује да ли смо открили нешто важно, односно неки налаз, који би несумњиво потврдио тезу о Нишевцу као *Timacum Maius*-у. Иначе, ова фотографија је настала приликом прве кампање истраживања у Нишевцу, 2008. године и, безмало целу деценију, проф. Сретен нас је уредно обилазио, некада и померао планиране доласке у Сврљиг како би се видео

са нама на простору локалитета. Морамо рећи, да је на обострану радост и задовољство проф. Сретена написао језгровит и надахнут предговор за нашу монографију *Сврљешка област у праисторији, антици и средњем веку*³⁰ из 2012. године и да је том приликом дао неку своју завршну реч о проблему *Timacum Maius*-а:

„Највреднији резултат ових прелиминарних истраживања је експлицирање знатних аргумената за тезу да се *Timacum Maius*, по свему, налазио на подручју Нишевца. Аутори су теоријско-критички вагали све до сада присутне хипотезе, које су биле у научном оптицају већ два века, осим у археологији, и у историјским и културолошким радовима, у путописној литератури, као и у радовима војних стра-

³⁰ Заједно са Славишом Миливојевићем.

тега. Реч је дакле, о могућној локацији *Timacum Maius*-а на Појтингеровој табли, а која би била примерена итинерарској скици. Нема никакве сумње, за науку је од прворазредног значаја да једно истраживање буде темељно обављено, уз респектовање свих релевантних чињеница, али и савремених научних метода истраживања и интерпретације. Без еуфоричнога прејудуцирања, свакако, према стању истраживачких ствари данас, све је извесније, да би стара дилема коначно могла бити разрешена. Уколико се, пак, то не догоди, те хипотеза о Нишевцу као могућној локацији *Timacum Maius*-а буде осујећена, и такав резултат биће изузетно драгоцен за саму науку, као и за носиоце овога подухвата.“

Након извршених истраживања изгледа сасвим извесно да смо ревидирајући податке Појтингерове табле и истражујући римске објекте у Сврљишкој котлини, доказали да се овде некада налазило сјајно и разуђено насеље, Тимакум Мајус, које је егзистирало од краја I све до IV века после Христа. Оно је имало своје јасне почетке знатно пре времена римске доминације и свој континуитет и у потоњим периодима након распада Царства. Географски положај, природни ресурси и близина најважнијих комуникација условили су карактер и значај ове агломерације. У војном смислу она је била предстража римском Наисусу, као простор који је затварао могућност продора варавара Тимочком долином. Геотермални извори условили су балнеолошки и јатрички аспект овог насеља. Рударски карактер шире области имао је значајан отисак на привредни значај и делатности становника Тимакум Мајуса. Иако је истраживачки простор и даље широм отворен, изгледа сасвим извесно да ће нове резултате у смислу одгонетања прошлости Тимакум Мајуса, донети неке нове генерације археолога и других истраживача. Темељи за будући рад су у великом постављени, а поред свих, један од најважнијих корифеја на пољу одгонетања прошлости Сврљишке области, заувек остаје цењени и поштовани проф. др Сретен Петровић.

BIBLIOGRAPHY

AE – *Année épigraphique*, Paris.

IMS – *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Belgrade.

Belančić, Gorenc 1961: B. Belančić, M. Gorenc. Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama 1956-59. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* III, 203–206.

Белдедоски 2003: З. Белдедоски, Доцноантичка бануа. *Зборник* 9–10, 57–69.

Бошковић 1951: Ђ. Бошковић, Средњовековни споменици источне Србије II, *Старинар* Н.С. II, 221–244.

Bouet 1999: A. Bouet 1999, *Les matériaux de construction en terre cuite dans les thermes de la Gaule Narbonnaise*, Bordeaux.

Драгашевић 1877, Ј. Драгашевић, Археологијско-географијска истраживања. *Гласник СУД* XLV, 1-128.

Ђорђевић, В. 1992. Општи преглед историје Сврљига. Стр. 83-120 у: *Културна историја Сврљига*, књ. II: *језик, култура и цивилизација* (ур. С. Петровић). Ниш / Сврљиг.

Ђорђевић, В. 2005. *Варош, Сврљиг-град и подграђе*. Сврљиг.

Јовановић 2007: А. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд 2007.

Каниц 1986 (1909): Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*. Београд 1986.

Костић 1970: М. Костић, Сврљишка (Нишевачка) Бањица. *Зборник радова Географског института Јован Цвијић* 23, 53–69.

Miller 1916: K. Miller, *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart.

Петровић 2007: В. П. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима*. Београд 2007.

Petrović 2015: V. P. Petrović, *Rimska naselja i komunikacije od Jadrana do Dunava (I–IV vek) / Roman Settlements and Communication Lines between the Adriatic and the Danube (First to Fourth Centuries)*, Niš / Belgrade 2015.

Petrović, Filipović 2008: V. P. Petrović, V. Filipović, Newly-discovered Traces of the Roman Naissus – Ratiaria Road and the Problem of Locating Two Timacum Stations, *Balkanica* 38, 29–43.

Petrović, Filipović 2009: V. P. Petrović, V. Filipović, The Roman Station Timacum Maius (?): Evidence of Urbanization and Communications, *Balkanica* 40, 25–30.

Petrović, Filipović 2013: V. P. Petrović, V. Filipović, Epigraphic and Archaeological Evidence: Contributing to Identifying the Location and Character of Timacum Maius, *Balkanica* 44, 1-15.

Petrović, Filipović 2021: V. P. Petrović, V. Filipović, The cohorts I Cretum between (Upper) Moesia and Dacia: New Epigraphic Testimonies from Timacum Maius and Lederata. pp. 131-136. in: *Ad ripam fluminis Danuvi*, TYCHE Supplementband 11 (eds. F. Mitthof, C. Cenati and L. Zerbinì). Wien.

Petrović, Grbić 2014: V. P. Petrović, D. Grbić, Ancient Remesiana: a New Milestone from the Times of Severus Alexander, *Journal of Ancient Topography* (Rivista di Topografia Antica) 23, 95–106.

Petrović, Filipović, Milivojević 2012: V. P. Petrović, V. Filipović, S. Milivojević, *La région de Svrlijig en Serbie orientale – préhistoire, antiquité et moyen âge / Svrlijška oblast u praistoriji, antici i srednjem veku*. Belgrade / Svrlijig.

Petrović, Filipović, Luka 2014: V. P. Petrović, V. Filipović, K. Luka, The Roman Road Naissus – Timacum Maius – Timacum Minus – Conbustica – Ratiaria. pp. 97–142 in: *Ratiaria Semper Floreat I* (Ratiaria and its Territory. Researches) (ed. R. Ivanov), Sofia.

Петровић 1968: П. Петровић, Нови миљоказ Филипа Арабљанина - прилог топографији античког Наиса. *Старинар* XVIII, 55–61.

Петровић 1976: П. Петровић, Станице Timacum на путу Naissus–Ratiaria и античко насеље код села Равна. *Старинар* XXVI, 43–56.

Петровић 1992: П. Петровић, Антички Сврљиг. Стр. 121-132 у: *Културна историја Сврљига*, књ. II: *језик, култура и цивилизација* (ур. С. Петровић). Ниш / Сврљиг.

Петровић 2006: С. Петровић, *Успон Сврљига*. Сврљиг 2006.

Ранков 1980: Ј. Ранков, Ископавања на Караташу. Први претходни извештај 1978/79. стр. 51–69. у: *Берданске свеске I* (ур. В. Кондић). Београд.

Тасева, Секулов 2003: С Тасева, В. Секулов, Доцноантичкото термално лечилиште во с. Банско кај Струмица. *Културно наследство* 28/29, 261–272.

Филиповић 2006: В. Филиповић, Керамика старијег гвозденог доба са локалитета Сигнал и Облик у селу Палилула код Сврљига. *Зборник* 15, 9–19.

Vladimir P. Petrović, Institute for Balkan Studies, SASA
Vojislav Filipović, Institute of Archaeology, Belgrade

SRETEN PETROVIĆ AND TIMACUM MAIUS

Our friendship with Prof. Dr. Sreten Petrović dates back to when archaeological excavations had not even begun in the village of Niševac by Svrlijig. This site will be the Roman station and settlement of Timacum Maius. With his great support and advice, the archaeological team explored the area of Svrlijig for more than a decade, produced several influential books, and promoted numerous articles and presentations in Serbia and abroad. The project had an international character for at least half a decade, given that the excavations were carried out with a reputable institution from France and many foreign and domestic students participated in the field research.